

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'якво,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Острияк,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
О. О. Лугова,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Рент,
С. П. Реп'ях,
Ю. О. Соболь,
П. С. Сохань,
В. М. Тканко,
П. Т. Тронько,
В. Ф. Челурний,
В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
"Просвіта" ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та
джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
вченою радою
Чернігівського
національного
педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 3 від 1 грудня 2010 р.)

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

- Салтан О.** Урустай – «князь» менський 3
Половець В. Половці: історіографія проблеми 9
Ситий І. Виступ Івана Мазепи очима сучасників 18

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

- Чухно В.** Садиба Судієнків в Очкиному 26

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

- Рига Д.** Новгород-Сіверська єпархія та її роль у
церковно-релігійному та освітньому житті Північного
Лівобережжя останньої чверті XVIII ст. 33

- Акименко С.** Перші старообрядницькі осередки
на Чернігівщині 40

РОЗВІДКИ

- Демченко Т.** "Розстріляні ГПУ" 45
Фомська С. Чернігівська «Просвіта» за часів Української
Центральної Ради 55

- Ясенчук О.** Підполковник армії УНР, сотник СС "Галичина",
полковник УПА Іван Ремболович 62

- Герасимчук О.** Ставлення чернігівського селянства
до аграрної реформи Столипіна 72

- Дорошок Н.** Чернігівська земська статистика на зламі
XIX – XX століть 86

- Колеватов О.** Соціальна структура Слобідсько-Українських
військових поселень у першій третині XIX ст. 91

- Єремєєв О., Коростильов Т.** Погляди І. Турцевича на
революцію в контексті політичних ідей Е. Бьорка 100

- Срібняк І.** Інститут аджемі огланів в Османській імперії:
джерела комплектування, особливості вишколу,
кількісний склад 106

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

- Листи П. М. Жолтовського зі згадками про Чернігівщину
(підготовка до друку, коментар І. Тарасенко) 112

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

- Легецька Л.** «Я думав, які теми були б цікаві...»
Праці Григорія Кураса, спогади і матеріали
про українського історика 117

- Каранда М., Колесник О., Пуліна В.**
«Слов'янський сакрум» Володимира Личковаха 120

ЮВІЛЕЇ

- Володимиру Дятлову – 60! 122

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал "Сіверянський літопис" включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р.,
видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу “Сіверянський літопис”:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(367)

Олександр Салтан

УРУСТАЙ – «КНЯЗЬ» МЕНСЬКИЙ

У статті аналізується постать літописного князя Урустая, з ім'ям якого пов'язана перша достовірна історична згадка про місто Мена Чернігівської області.

Ключові слова: асиміляція, експансія, князь, мурза, сюзерен.

«Липня 26 приїхав з Брянська до в. князя, служити йому, литовський князь Свитригайло Ольгердович, а з ним владика брянський (властиво чернігівський) Ісакий, Патрикий (Наримунтович) Звенигородський (князь стародубський, чому названий він тут Звенигородським – не ясно), князь Олександр Звенигородський (його син, згаданий уже Олександр стародубський), з Путивля кн. Федор Олександрович, князь Семен перемишльський, князь Михайло хотетівський, **князь Урустай менський** (тут і далі курсив наш. – О.С.) і бояре чернігівські, брянські, стародубські, любутські й ярославські. В. князь Василь (московський) прийняв Свитригайла з великою честью й дав йому в державу Володимир з иншими волостями» [5, с. 72].

Цей витяг з Никонівського літопису, поданий видатним українським істориком Михайлом Грушевським у своїй знаменитій історії України-Руси, викликає декілька цілком природних запитань. По-перше: хто такий князь Урустай? По-друге: чи справді існувало князівство Менське? По-третє: яке відношення до історії Чернігово-Сіверщини мала особа татарського походження? Для відповіді на ці запитання доцільно здійснити ґрунтовний історичний, ономастичний та етнологічний аналіз. Адже саме цей запис, який описує події 26 липня 1408 року, вважають першою достовірною, писемною згадкою про місто Мена...

Монголо-татарське нашествя на Русь, зникнення Галицько-Волинської держави призвели до поступової трансформації традиційного політичного устрою давньоруських земель. І хоча Київська Русь територіально не входила до складу Золотої Орди, однак з 1240 р. була позбавлена зовнішнього суверенітету і втягнута в політику, яку проводили монгольські хани.

Посилення могутності Великого князівства Литовського, яке в 40-х – 60-х роках XIV ст. приєднало білоруські та значну частину сучасних українських земель, призвело до зміни політичного сюзерена західної, частково центральної та південної частини давньоруської держави, яка отримала номінальну назву «Литовська Русь». Саме з цього періоду на українських землях з'явилися такі прізвиська, які з часом стали прізвищами: Литвин (литовець або ж переселенець з Литви), Литвак (нащадок литовців), Литвиненко («син литвина»), Литовченко («син литовця») тощо.

У 50-х – 60-х роках XIV ст., за часів великого литовського князя Ольгерда (1345–1377), Київщина та Чернігово-Сіверщина стали частиною Литовської держави, яка поступово перетворювалася в одну з найбільших країн Європи. По-

---

© Салтан Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Харківської державної академії фізичної культури.

літична пасивність східних слов'ян, відсутність патріотично налаштованих лідерів призвели до швидкого і фактично безконфліктного приєднання давньоруських земель, які були в декілька разів більшими, аніж сама Литва. Однак литовська експансія викликала спротив з боку монголо-татар, які вважали цей край сферою своїх інтересів. Довготривале протистояння двох держав завершилося в результаті перемоги литовської армії в битві на річці Сині Води у 1362 р. (за іншими даними, 1363 р.), що забезпечило Великому князівству Литовському право на володіння цими територіями і припинення залежності від Золотої Орди українських земель Київської Русі.

Таким чином Чернігово-Сіверщина перетворилася в південно-східний форпост Великого князівства Литовського і опинилася на перетині двох цивілізацій, які визначатимуть її історію протягом багатьох десятиліть. У ті часи наш край був на кордоні трьох країн: Великого князівства Литовського, правителі якого виношували амбітні плани створення великої, могутньої литовської держави. Одного з найбільших улусів Монгольської імперії – Золотої Орди, яка досить довгий час впливала на соціально-економічний та політичний розвиток давньоруських земель. Північно-східної Русі, яка з 1240 до 1480 р. була залежною від монгольської держави, а з посиленням ролі Московського князівства поступово перетворювалася на впливовий центр геополітичного домінування, прагнучи проводити свою власну зовнішню політику.

Стрімкий злет Великого князівства Литовського підсилювали грандіозні плани князя Вітовта Великого (1392–1430), який планував приєднати до своєї держави не тільки території давньої Русі, а й значну частину Золотої Орди, яка з кінця XIV ст. поступово втягувалася в епоху міжусобних воєн. Керуючись давньоримським принципом *DIVIDE ET IMPERIA* («розділяй і володарюй»), Вітовт намагався використати сепаратистські тенденції, які поступово «підточували» монгольську державу. Численні монгольські мурзи і темники визнавали владу великого хана, якщо той зважав на їхні інтереси, а головне вселяв у них страх своїм правлінням.

Вітовт Великий

У разі, якщо хан був слабкий або взагалі відсутній, татарська знать плела політичні інтриги або ж у пошуках авторитетного сюзерена досить часто переходила на бік могутніх сусідів. Укладаючи тимчасові союзи, татари брали участь у збройних конфліктах або ж просто захищали кордони тієї чи іншої держави. Загальновідомим є факт існування під литовським протекторатом (імовірно, на території сучасної Курської області) татарського улусу Джаголдай (Яголдай), який виник у 1438 р. і проіснував до початку XVI ст., що є свідченням занепаду Золотої Орди, котра з часом розпадеться на декілька незалежних татарських держав. Так виникли литовські татари – себто татари, які служили Литві, а з ними і слов'янізовані прізвиська: Орда («переселенець з татарських територій»), Татаренко («син татарина»), Татарчук (маленький татарин), Титаренко (аналогія з Татаренко), Татарин (прізвище характеризує етнічну приналежність предків), Татаринцев («нащадок татар»), Темник (татарський воєначальник), Ханенко («син хана»). З часу турецько-татарських набігів османізовані: Турчак (полонений турок), Салтан (калга-салтан – старший син кримського хана і спадкоємець трону, та нуреддін-салтан – другий син хана) [2, с. 100, 130].

Відомими нащадками литовських татар є американський актор Чарльз Бронсон, польський письменник Генрік Сенкевич та царський генерал Яків Юзефович [3].

Беручи до уваги транзитне розташування міста Мена та його торговий статус, місцеві етнографи та історики вкладають у цю назву як економічний, так і соціально-політичний топонімічний зміст. Тобто в Мені відбувався не тільки обмін товарами, а й військовополоненими русичами, печенігами, половцями, литовцями та татарами. Тому не дивно, що на козацькому гербі міста (так само, як і на гербах міст Говтва та Хорол) та печатці менських сотників Сахновських зображені схрещений татарський ятаган та стріла, опущені вниз, що символізує миролюбність і водночас перемогу [9, с. 160].

Герб міста Мена

Зазвичай етнонім «татари» використовується науковцями для позначення різноманітних етносів (булгар, касогів, половців, тюркомовних народів Середньої Азії тощо), які були підкорені в ході завойовницьких походів армії Чингіс-хана (1206–1227) і включені до складу його імперії. В ті часи термін «монголи» практично не використовувався, адже це плем'я Темуджин повністю знищив за те, що вони отруїли його батька. Натомість його загальноживаним давньоруським заміником був етнонім «татари» (за версією історика татарського походження Миколи Карамзіна (1766–1826), від російського «татъ» – злодій), а на іноземних картах європейська частина сучасної Росії та прилеглі території позначались як Татарія. З метою уникнення плутанини, що виникла, в 1823 р. російський історик Петро Наумов для зручності об'єднав ці дві етнічні назви. Так і з'явилися монголо-татари або татаро-монголи, що означає «монголи, що іменуються татарами».

Свидригайло

Незважаючи на авторитет і вплив татар на теренах колишньої Київської Русі, вони також зазнавали асиміляції. Переселення татар до Литви чи Московії призводило до втрати національної самобутності. Прагнучи адаптуватися до нетипових соціально-етнічних, релігійних та політичних умов, татари поступалися у питаннях віри, суспільного статусу, а подекуди і роду діяльності. Вони змушені були засвоювати традиційні цінності слов'янської та литовської культури, приймати хрещення та шукати собі становий відповідник на новій батьківщині. Вочевидь, так і з'явився Урустай (за версією автора Піскарьовського літопису – Уростай), якого літописець називає «*князем менським*», а Микола

Карамзін «*князем минским*» [10, с. 157; 8, с. 278]. На жаль, історія не донесла до нас ніяких інших відомостей, окрім цього короткого запису в Никонівському літопису, що описує свиту великого князя литовського Свидригайла Ольгердовича (1430–1432), який перейшов на службу до великого князя московського Василя I (1389–1425). Таким чином, напівлегендарний князь Урустай фігурує як учасник складних політичних процесів кінця XIV – початку XV ст., котрі варто висвітлити окремо.

Слід зазначити, що авантюрна східна політика Вітовта призвела до загострення протистояння Литви з Ордою. Вітовт планував шляхом підтримки у боротьбі за ординський престол опального онука Чингіс-хана, хана Тохтамиша (1381–1395), підпорядкувати Великому князівству Литовському значні території Золотої Орди. Втім, «хрестовий похід» литовсько-татарсько-тевтонської коаліції проти об'єднаної армії великого хана Тимура Кутлуга (1395–1399) та темника, майбутнього ногайського хана Єдигея (1352–1419) зазнав фіаско. 12 серпня 1399 р. у битві на річці Ворскла коаліціантів було вщент розгромлено. В ході битви було знищено значну частину вищої еліти князівства, сам Вітовт дивом не загинув. Татари спустошили східну Наддніпрянщину, Чернігово-Сіверщину і мало не спалили Київ.

**Василій I та його дружина
княгиня Софія Вітовтівна**

Литва змушена була відмовитися від амбітних планів на сході. Було втрачене Смоленське князівство, а в 1401 р. з Польщею було укладено Віленський договір, який суттєво обмежував суверенітет Литви. В цих складних умовах розлючений Вітовт вирішив здійснити оновлення регіональних еліт, які мали забезпечити йому підтримку в подальшій політичній боротьбі. Адміністративна реформа, ініційована Вітовтом, передбачала ліквідацію удільного устрою руських земель, а місцеві князі мали поступитися своїми посадами представникам литовського істеблішменту. Саме цей факт і занепокоїв еліту Чернігово-Сіверщини, яка в 1408 р., гуртуючись навколо двоюрідного брата Вітовта – Свидригайла, вирішує змінити сюзерена. Це, в принципі, було типовим явищем середньовіччя, однак досить ризикованим кроком, у разі якщо ці люди вчинили так без дозволу володаря Великого князівства Литовського. Ризик полягав у тому, що

Василій I (син Дмитра Донського (1359–1389) та дід Івана III (1462–1505) був зятем Вітовта (одружений з його донькою Софією) і на вимогу тестя міг би легко видати литовських сепаратистів. Однак цього не сталося. Мабуть, Вітовт був зацікавлений тимчасово позбутися свого кузена, який був потенційним конкурентом у боротьбі за великокнязівський престол.

Литовські політемігранти (зокрема Свидригайло) отримали «в кормління» свої феоуди. Але скористатися таким шансом їм не судилося. Того ж року вищезгаданий темник Єдигей в ході походу на Москву спустошив землі, надані Свидригайлу, що змусило його знову повернутися в Литву. У вирі цих подій сліди Урустай губляться. Ця особа більше ніде не згадується. Втім, постає закономірне запитання: хто ж такий князь Урустай? Чи існувало Менське удільне князівство? І чому авторський колектив багатотомної «Історії міст і сіл УРСР» вважає 1408, а не 1067 (1068) рік першою писемною згадкою про місто Мену [7, с. 396]?

Незважаючи на відсутність портрета і детального опису цієї особистості, автор статті робить цілком логічні припущення. По перше: якщо Урустай – це ім'я, і ця людина справді існувала, то скоріше за все він належав до булгарської нації. Проте не виключено, що він міг бути киргизьким правителем – іналом або ж представником династії Урус-хана – хана Білої Орди чи одним із їх нащадків. Так чи інакше, але в ході монгольського завоювання територія Середньої Азії та булгарських державних утворень увійшли до складу Золотої Орди. Втім, ім'я Урустай має відношення і до татарської спільноти. Слід нагадати, що використання саме цього етноніму було типовим навіть для XVI ст. Так само, як у часи Миколи Гоголя: всіх іноземців отожднювали з німцями, так і в Московії всіх неросіян з азійською зовнішністю вважали татарами.

Отже, Урустай – це асимільований булгарин, киргиз, казах, а можливо, представник якого-небудь іншого тюркомовного народу, котрого доля занесла на терени Менщини. Цю тезу частково підтверджує черні-

Литва змушена була відмовитися від амбітних планів на сході. Було втрачене Смоленське князівство, а в 1401 р. з Польщею було укладено Віленський договір, який суттєво обмежував суверенітет Литви. В цих складних умовах розлучений Вітовт вирішив здійснити оновлення регіональних еліт, які мали забезпечити йому підтримку в подальшій політичній боротьбі. Адміністративна реформа, ініційована Вітовтом, передбачала ліквідацію удільного устрою руських земель, а місцеві князі мали поступитися своїми посадами представникам литовського істеблішменту. Саме цей факт і занепокоїв еліту Чернігово-Сіверщини, яка в 1408 р., гуртуючись навколо двоюрідного брата Вітовта – Свидригайла, вирішує змінити сюзерена. Це, в принципі, було типовим явищем середньовіччя, однак досить ризикованим кроком, у разі якщо ці люди вчинили так без дозволу володаря Великого князівства Литовського. Ризик полягав у тому, що

Суриков В. І. «Мурза»

гівський історик, фундатор сосницького краєзнавчого музею Юрій Миколайович Виноградський (1873 – 1965), який у пошуках легендарного міста Хоробор посилається на легенду роду Глинських, нащадок яких Іван нібито врятував Вітовта після поразки на річці Ворскла і вивів його саме на ці землі, котрі ця династія, як подяку, отримала у вотчинне володіння. Виноградський висуває гіпотезу про те, що «Іван Глинський володів Хоробором, який недалеко від Мени, а Глинські були з татар, отож Урустай прізвище одного з Глинських» [4, с. 152]. Глинські справді були татарами і вели свій рід від татарського мурзи, який виїхав з Орди і перейшов на службу до князя Вітовта. До речі, за версією професорів Голубовського і Насонова, Хоробор – це літописна назва міста Мена [с. 49].

По-друге: князівський титул і наявність Менського князівства. Загальновідомо, що при переході татар на службу до Литви чи Московії, з метою кращої адаптації до реалій нового життя татари-мусульмани ставали християнами. Одночасно відбувалася майже автоматична зміна титулу. Татарський мурза ставав князем, хоча за шляхетністю цей титул був нижче баронського. У цьому зв'язку слід назвати такі відомі прізвища, як: Кочубей, Колчак, Карамзін, Кара-Мурза, Салтиков, Урусов, Юсупов тощо.

Факт існування ж Менського князівства заперечує сам Михайло Грушевський: «Що до Урустая менського, то таких князів зрештою не звісно. Чи не треба розуміти тут місто Мему, недалеко Десни, в сусідстві Сосниці, але повторюю, таких князів зрештою незвісно. Може се Минск – але й там таких князів не знаємо» [5, с. 72]. Свою думку Грушевський формує на підставі висновків Рафаїла Володимировича Зотова (1848 – 1893), який, досліджуючи історію чернігівських князів за Любецьким синодиком, повідомляє, що «Князь Урустай Менській совершенно намъ неизвѣстенъ». Ототожнюючи Урустая з містом Мена, Зотов висловлює думку, що: «...можетъ быть въ этой мѣстности находился удѣль князя Урустая менскаго» [6, 128]? Втім, жодного натяку на існування Менського повіту чи князівства в праці Зотова ми не зустрічаємо.

Справді, територія Чернігівського князівства в період апогею феодальної роздробленості Київської Русі була поділена на 18 удільних князівств, які існували понад 100 років [1, с. 18, 20]. Менського князівства серед них не було. За часів князя Вітовта було зміщено з посад удільних князів, котрі вели незалежну політику, а самі князівства ліквідовано. Замість удільних князівств на теренах Північно-східного Лівобережжя були утворені намісництва – Чернігівське і Путивльське з безпосереднім підпорядкуванням владі Великого князя Литовського. Намісництва ділилися на волості, волості – на верви (громади), верви – на весі, весі склалися з кількох поселень – міст і сіл. Міста ділилися на «старші» (столиці земель князівств) та «молодші» (пригороді, укріплені центри волостей, сторожові міста, фортеці, приватновласницькі укріплення, феодальні садиби-замки). Навряд чи Мена, розташована на роздоріжжі, в той час була містом. Часті феодальні війни, монгольська навала, нарешті численні набіги татар призвели до руйнації поселення в цій місцевості і відтоку значних мас населення у безпечніші регіони.

Село руського права творило одну громаду, яка обирала старшого отамана, старосту або тивуна; розв'язувала судові, господарські на адміністративні справи. Велика кількість скотарських поселень була організована на волоському праві. Таке село очолював сільський князь, посада якого була спадковою. Усі свої повноваження він здійснював за погодженням з громадою. Отже, саме місто Мена за масштабами на початку XV ст. було маленьким населеним пунктом – селом, а Урустай – сільським старостою. Рафаїл Зотов, посилаючись на твір XVIII ст. «Ядро російської історії», зазначає, що в ньому Урустай фігурує як «староста менській» [6, 128]. Це й відображає масштаби Мени і статус особи. Автор Никонівського літопису називає Урустая князем з метою підвищення авторитету московського правителя Василя I, на службу якого перейшли не другорядні, а шановані й поважні особи. Можливо, Урустай був асимільованим татарським мурзою чи представником роду Глинських, нащадок яких Михайло Львович (1470 – 1534) у

1508 р. підніме широкомасштабне повстання проти Литви, а Олена Глинська стане матір'ю Івана Грозного (1533 – 1584), – достеменно невідомо. Втім, саме факт його існування і досить ризикованого вчинку, а головне – недвозначна приналежність до території Менщини, дозволили дослідникам зафіксувати дату писемної появи міста Мени на політичній арені Чернігівщини і вписати її в скрижалі української історії.

1. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи / В. С. Куйбіда, В. П. Павленко, В. А. Яцюк. – К.: Геопринт, 2009. – 615 с.
2. Болгов В. В., Чепак В. П., Чепак Г. Д. Нобилистика. Рассказы о чинах, титулах, званиях. Серия «Библиотека символики» / В. В. Болгов, В. П. Чепак, Г. Д. Чепак – К.: Украинская академия геральдики, товарного знака и логотипа, 2004. – 178 с.
3. Википедия. Литовские татары [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту: http://ru.wikipedia.org/wiki/Литовские_татары.
4. Виноградський Ю. Сосниця та її околиці (Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості) / Ю. Виноградський // Чернігів і Північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К.: Державне видавництво, 1928. – С. 147–169.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський: В 11 т., 12 кн. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1993. – 544 с.
6. Зотов Р. О черниговских князьях по Любецкому синодику и Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время / Р. Зотов. – СПб.: Типографія братьевъ Пантелеевыхъ, 1892. – 327 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область / Дериколенко О. І., Бутько О. Г., Власенко В. І. та ін. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – 779 с.
8. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин: В 12-ти т. – Т. IV–VI. – Тула: Приокское издательство, 1990. – 620 с.
9. Лукомскій В. К., Модзалевскій В. Л. Малороссийскій гербовникъ / В. К. Лукомскій, В. Л. Модзалевскій. – СПб.: Изданіе черниговскаго дворянства, 1914. – 322 с.
10. Пискаревскій летописец // Полное собрание русских летописей. – М.: Наука, 1978. – Т. 34. – 304 с.

В статтє анализується личностъ летописного князя Урустая, с именем которого связано первое достоверное упоминание о городе Мена Черниговской области.

Ключевые слова: *ассимиляция, экспансия, князь, мурза, сюзерен.*

Person of annalistic prince Urustaya is analysed in the article, to the name of which the first reliable mention is related about a city Mena to the Chernigov area.

Key words: *assimilation, expansion, prince, murza, suzerain*

ПОЛОВЦІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Історіографія половецького етносу – це аналіз дослідження його життєвого шляху від регіонів Північного Алтаю і Прииртішшя через казахстанські землі до кордонів Київської Русі, де згодом зустріч з монголо-татарами позначилася на його подальшій долі.

Ключові слова: *половці (кипчаки), етнос, кочівники, каганат, номади, племена, половецький степ, орди, зброя.*

Цікавість до історії половців зародилася в Київській Русі, як і в інших країнах, з котрими було пов'язане їхнє сусідство, саме з того часу, коли ці номади прикочували до державних кордонів. Процес нагромадження історичних знань про половців розпочався з літописів, коротких хронік про події при князівському дворі, монастирських літописних зводів тощо.

Як перед галуззю історичної науки, перед історіографією про половців у широкому плані стоїть завдання з'ясувати соціальну основу і соціальні функції пізнання суті того історичного процесу, у якому відбувалися зазначені події, дослідити характер діяльності різних напрямків, шкіл і концепцій, проаналізувати, по можливості, методи вивчення історичних джерел та ознайомитися з організацією і формами дослідницької роботи істориків.

Серед визначних історичних постатей дослідженням половців (кипчаків) займався В.М. Татищев, намагаючись з'ясувати, чи існували їх родоплемінні зв'язки з киргизами (казахами). З цією метою він звертався за допомогою до П.І. Ричкова, члена-кореспондента Петербурзької академії наук, фахівця по етнографії Поволжя, Уралу і Прикаспію, – "внятно" роз'яснити походження слова "кипчак", оскільки в доступних йому джерелах це пояснення, як і пояснення походження цього етносу, його як історика не влаштувало [1].

Ідеолог дворянства і представник освіченого абсолютизму, історик і письменник М.М. Карамзін, вивчаючи історію та родинні зв'язки киргизів (казахів), прийшов до висновку про існування генетичної спорідненості їх з кипчаками (половцями) [2].

Як у першому, так і в другому посиланні історики не ставили перед собою завдання дослідити походження такого етносу, як кипчаки (половці), але вони опосередковано звернули увагу на зв'язки між етнічно спорідненими народностями, висловили своє бачення процесу формування і розселення кипчаків – одного з найчисленніших тюркських племен.

Значний вклад у розвиток історіографії кочових народів IX-XIII ст. вніс П.В. Голубовський. На основі порівняльних даних візантійських хронік, давньоруських літописів, повідомлень мусульманських і західноєвропейських письменників він уперше науково обґрунтував версію про те, що східні племена кипчаків на заході називалися половцями (команами). Монографія П.В. Голубовського "Печенеги, торки и половцы до нашествия татар" у своїх основних положеннях стала видатною подією у дослідженні історії кочових народів не тільки в XIX ст., але не втратила свого наукового значення і до наших днів. У книзі вченого знайш-

---

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

ли відображення досягнення та недоліки історіографічної думки про кочові народи, з якими пов'язана історія Київської Русі [3].

Видатний історик XIX ст. М.Я. Христов, досліджуючи етнічний склад тюркських племен і народностей та їх чисельність, прийшов до висновку, що кипчаки (половці), як й інші кочівники, були вихідцями з регіону Алтайських гір та Іртиша, а потім проживали у північних та центральних районах сьгоднішнього Казахстану. На жаль, автор не пояснював причину, яка змусила кипчаків (половців) залишити казахську територію і податися в південноруські землі [4].

Г.Є. Грумм-Гржимайло, історик, етнограф та ентомолог, був активним прихильником приналежності кипчаків до європеїдного расового типу і, розробляючи цю тему в ряді своїх праць, доводив, що представники зазначеного етносу за своїм зовнішнім виглядом були динлінами – голубоокими, рудоволосими і блідолицими. На його думку, слово "половці" – похідне від старослов'янського "плава", слов'янських "полова", "половий", тобто особами біляво-солом'яного кольору. Усе це відбулося тому, що західна гілка динлінів змішалася з кочовим населенням Казахстану і стала відома під іменем кипчаків. "Половці ж – народ, утворений головним чином з кипчаків і канглів" [5].

Проблему походження кипчаків (половців) досліджував також антрополог та етнограф А.М. Харузін. Вивчаючи історію казахського народу, він прийшов до висновку, що кипчаки були одним з найчисленніших тюркських племен, які стали основним етнічним компонентом в утворенні корінного етносу [6]. Ознайомившись із концепцією А.М. Харузїна, автор даного дослідження з метою з'ясування "половецького коріння" звернувся до історіографічного надбання казахстанських істориків, які мають у цьому відношенні значні досягнення. Отже, про кипчаків. Історія корінного казахського етносу впродовж тривалого часу вивчалася у безпосередньому зв'язку з кипчаками, про що свідчать історіографічні дослідження провідних фахівців Казахстану. Серед них заслуговують на увагу три відомі історики – Б.Є. Кумеків, С.М. Ахінжанов та С.Г. Кляшторний. Кожен із них виступив зі своєю версією про події, що мали місце в казахських степах у першій половині XI ст. [7]. Кожен з них запропонував своє бачення процесу відтворення подій минулого, при цьому особливу увагу приділяв місцю і значенню кипчакського етносу в утворенні казахського народу.

В основу історичної концепції кожним з істориків за висхідну, як джерело, було покладено книгу початку XII ст. із зоології "Табаз ал-хайван" ("Природа тварин") арабського лікаря Шараф аз-Заман Тахір ал-Марвазі. Книга містила додатки етнографічного та історіографічного характеру. В одному з них зазначалося: "Серед них (тюрків) є група племен, які називаються кун, вони прибули із землі Китаю, боячись Кита – хана. Були вони християни – несторіани. Свої округи вони покинули через тісноту пасовищ. Із них був хорезмшах Іхінджи ібн Кочкар. За кунами пішов (або: їх переслідував) народ, який називався каї. Вони чисельніші і сильніші за них. Тому прогнали їх з тих пасовищ. Куни переселилися на землю шари, а шари переселилися на землю туркменів. Туркмени переселилися на східні землі огузів, а огузи переселилися на землі печенігів, поблизу від Армянського (Чорного) моря" [8].

Ця інформація наробила немало клопоту казахстанським історикам. Автор зазначеної книги вважав, що "зачинщиками" міграційного ланцюга були куни і каї. Закономірно виникло питання: "Хто ж вони такі?" У кожного з дослідників було своє бачення проблеми. Так, Б.Є. Кумеків вважав, що куни і каї були тюркомовними етносами. Перші проживали у Північному Китаї, другі були східними сусідами кимаків, які з середини IX ст. оселилися в Приіртишші на Алтаї, де утворили могутню державу – Кимакський каганат. Далі, за Б.Є. Кумеківим, події розвивалися так. Каї і куни потіснили групу кимакських племен (серед яких були кипчаки) в Північно-Східне Семиріччя, нанесли удар кимакській державі, яку на той час роз'їдали внутрішні удільно-племінні чвари і соціальні протиріччя. Внаслідок послаблення держави кимаків племена каї вийшли з-під васальної залеж-

ності від кимакського хакана і теж рушили в західному напрямку від Середнього Приіртишшя. Тим самим каї привели в рух кипчаків, західну гілку кимаків. Кипчаки вирушили на огузів у басейн Сир-Дар'ї, Західне Приуралля та Північний Прикаспій і змусили їх тікати в південноруські, причорноморські степи.

Після захоплення огузьких земель кипчакські хани значно посилювалися і стали першестувати на території розселення кимако-кипчацьких племен, у тому числі – казахських земель. Самі кимаки в ході таких подій не тільки втратили політичну гегемонію, але й опинилися в залежності від кипчаків. Одна частина кимаків утрималася на своїй території, тобто в Приіртишші, тоді як інша у складі кимакських племен вирушила на захід, в південноруські землі [9]. Такий погляд Б.Є. Куменова на розвиток історичного минулого тривалий час був домінуючим у казахстанській історіографії.

Відомий історик С.М. Ахінжанов про міграційні процеси, зазначені в додатках до "Природи тварин" ал-Марвазі, пише так: "Після ретельного дослідження часу цієї міграції в історичній літературі з'явилася думка, що це переселення відбулося у першій половині XI ст. Також вважається, що пересування стало наслідком утворення на початку X ст. в Північній Кореї держави Ляо, заснованої киданями. Внаслідок розширення кордонів на захід у Центральній Азії сталися етнічні й політичні перегрупування, в результаті яких ланцюг міграцій охопив велику територію – від Далекого Сходу до берегів Чорного моря" [10].

Разом з тим у автора виник сумнів: чому експансія киданів у X ст. змусила кунів залишити свої місця лише в середині XI ст. і чому така важлива подія, що відбулася на північному кордоні Китаю, випала з поля зору китайських джерел? Нічого про це не говориться і в офіційній історії династії Ляо "Ляоши" [11]. Тоді С.М. Ахінжанов приходять до висновку, що ніякого великого пересування племен під тиском держави Ляо на початку XI ст. не було. На його думку, частина киданів – [кунів/ у кількості 16 тисяч наметів у 1032 р. відокремилася від свого етносу і з дозволу правителів держави караханідів поселилася на кордоні з Китаєм, але там вона не прижилася через брак пасовищ і вирушила в Семиріччя, де на шляху на неї напали каї (кимаки) і не одні, а з ябагу, басмилам і джумулам.

"Таким чином, – пише С.М. Ахінжанов, – у 40-х рр. XI ст. кимаки (каї) підкорили племена ябагу і, увійшовши в союз з басмилами і джумулами, вирушили в Семиріччя, де напали на киданів (кунів), які у свою чергу витіснили шари (кипчаки) і разом з ними пішли на захід" [12]. Так на кордоні з Київською Руссю з'явилися кипчаки (половці), у складі яких були й інші племена, що до того перебували на нинішніх казахстанських землях.

Свою версію прочитання історії кочівників Великого Степу від Іртиша до Дунаю після середини XI ст. запропонував С.Г. Кляшторний. На його думку, велике пересування групи тюркських народів, про яких писав ал-Марвазі, було віддаленим наслідком несприятливої ситуації, в яку вони потрапили в X – першій половині XI ст. у зв'язку зі створенням у Північному Китаї і Монголії киданської імперії Ляо, в Ганьсу – тангутської держави Сі Ся, у Семиріччі і Східному Туркестані – Караханідського каганату. Останній, до речі, відрізав східних тюрків від Семиріччя і Мавераннахара, торговельний обмін з яким і їх періодичне пограбування було для кочівників не стільки традицією, скільки умовою їх нормальної життєдіяльності. Історик вважає, що тут відіграв свою роль і релігійний чинник – значна частина карлуків прийняла іслам, тоді як східнотюркські кочівники у більшості своїй залишалися язичниками [13].

Далі серед кочівників Великого Степу відбулися такі події. У першій половині XI ст. велика група тюркських племен (куни і каї), що входили раніше в племінну конфедерацію теле, витіснена із монгольських степів киданями, просунулася в Західний Сибір і Північно-Східне Семиріччя. Там вона об'єдналася з іншою групою тюркських племен – шарами і басмилами. Зазнавши поразки у війнах з караханідськими карлуками, обидва угруповання вирушили по традиційному шляху центральноазійської міграції. Контакт з кипчаками, землі яких лежали на шляху

міграції, був неминучим. У новому об'єднанні племен залишилися дві основні групи: куні-комани і шари-половці.

"У середині XI ст. комани становили авангард західної міграції степових племен, політично стимульованих кипчаками, але очолюваний команами – кунами – шари. Уже в 1055 р., витіснивши огузів-торків, шари-половці закріпилися на південних рубежах Київської Русі. Доля кунів-команів вирішувалася на захід від кочів'їв половців" [14]. Такою коротко була концепція С.Г. Кляшторного щодо походження команів-половців та їх появи на південноруських кордонах.

Окремої уваги заслуговує концепція про походження кипчаків-половців професора І.Н. Ундасинова, головного наукового співробітника інституту порівняльної політології Російської академії наук. Глибоко проаналізувавши праці усіх трьох своїх співвітчизників, він зазначає, що усі вони є визначними фахівцями з історії номадів. Своїми працями ці історики внесли значний вклад у вивчення минулого кочівників азійських степів. Полеміка з ними І.Н. Ундасинова стосується лише одного конкретного питання – їх інтерпретації повідомлень середньовікового автора Тахіра ал-Марвазі про міграції у казахських степах, що відносяться до першої половини XI ст., а у випадку з С.Г. Кляшторним – питання про те, хто такі половці.

Щодо інтерпретації Б.Є. Кумеківим картини міграції кочових племен по ал-Марвазі, то І.Н. Ундасинов запитує: а куди ж поділися куні і каї, які нібито і викликали своїм тиском на кимаків, а потім і на кипчаків могутню хвилю переселення, що не тільки зруйнувала Кимакський каганат, але й за декілька років докорінно змінила етнополітичну ситуацію на всьому просторі Великого Степу від Іртиша до Дунаю. Як сталося так, що не вони, а гонимі ними кипчаки (половці) стали гегемоном казахських, а потім і південноруських степів, а куні разом з каї асимілювалися в останніх? Відповідь на це питання професор Ундасинов дає таку: "Потрібно більш реалістично становиться до інформації середньовікових авторів і, в усякому разі, не будувати гіпотез на повідомленні, до того ж вельми сумнівному, всього лише одного джерела" [15].

Не претендує на нове прочитання історії кочівників Великого Степу від Іртиша до Дунаю після середини XI ст. і версія С.М. Ахінжанова, яка полягає у тому, що куні – це кидани, котрі переселилися в Семиріччя з Тянь-Шаню, а каї, підкоривши племена ябагу, разом з басмилами напали на кунів і, зрушивши з місця перебування кипчаків, разом з ними пішли на захід. "З такою версією, – вважає І.Н. Ундасинов, – погодитися не можна тому, що джерела про подібне переселення відсутні" [16].

Якщо ж прийняти до наукового вжитку версію С.Г. Кляшторного, то доведеться переглянути історію багатьох кочових народів до і особливо після середини XI ст. Справа в тому, що історик, підсумовуючи своє бачення подій першої половини XI ст., тобто від міграції кунів і каїв на землі Східного Казахстану до закріплення команів і басмилів в південноруських степах, пише: "Така можливість реконструкції азійського контексту половецької історії, як мені уявляється, цей контекст мало пов'язаний з історією сиров – кипчаків" [17]. Якщо дотримуватися такої точки зору, то східноєвропейський контекст половецької історії теж не пов'язаний з історією кипчаків. Це впливає із самої суті реконструкції С.Г. Кляшторного – про кипчаків у південноруських степах він навіть не згадує. Що ж стосується етноніму "половці", то його на Русі дали, на думку С.Г. Кляшторного, "не кипчакам, а басмилам (друга назва – шари), що означає жовтий, рудий, строкатий. Його просто переклали на давньоруську, в якій ці прикметники означалися словом половий, звідси і половці" [18].

Конспективно описав історію номадів казахських степів періоду піднесення кипчаків І.Н. Ундасинов. Він переконливо доводить, що в X – першій половині XI ст. на значній частині Казахстану розвивалися два однорідні, але впливаючі один на одного етноси. Обидва вони були пов'язані головним чином з кипчаками, хоча до них активно залучалися усі інші етноси середньої смуги степів від Іртиша до

Волги. У середині XI ст. історична доля звела на Алтаї, Іртиші і на захід від нього ряд етносів, які утворили Кимакський каганат.

Тісний зв'язок різних етносів, об'єднаних політично, близьких за походженням, мовою, культурою і способом життя, дав могутній, за І.Н. Ундасиновим, імпульс до утворення нового етногенезу (етносу, в якому окремі народи стали субетносами). В окремому ряду стояли кимаки (каї) – вихідці із татаро-монгольського суперетносу. Вони хоч і очолили Кимакський каганат, але не змогли стати носіями етногенезу, тому що більшість народів належала до тюркського суперетносу. Згодом кимаки-каї були тюркизовані і втратили свою гегемонію в Степу. Після розпаду Кимакського каганату ще більше зросли авторитет і могутність кипчаків. З новою силою продовжився процес їх розселення, в якому брали участь інші племена. Спочатку кипчаки, кимаки та їх супутники по міграції розселилися по обширній території Казахстану. На що у них пішло X і половина XI ст. У цей же час у казахських степах мешкали ще два етноси – кангаро-печеніги й огузи. Заселити більшу частину зазначеної території допомогли такі події. Кангаро-печеніги та огузи постійно воювали між собою. Крім того, частина огузів прийняла іслам, після чого відбувся розпад огузького етносу. Під натиском кипчаків огузи покинули рідні степи – одна частина з них пішла на Русь, а інша – в Херосин.

Відбулися події, внаслідок яких великий тюркський суперетнос на території Казахстану розділився на східний і західний, сусідами якого були три могутні держави. На сході – Киргизський каганат, на півдні – держава Караханідів, на південному заході – Хорезм, на півночі – ліси, які кочівникам були зовсім не потрібні. Водночас великому суперетносу потрібні були нові пасовиська. Залишався один шлях – на захід, в південно-руські степи, куди й вирушила західна тюркська група на чолі з кипчаками.

З 70-х років XI ст. вони встановили свою повну гегемонію на території від Волги до Дунаю. "Відповідно назва Дешт – і – Кипчак, – пише І.Н.Ундасинов, – яка спочатку означала "Степ від Іртиша до Волги", поширилася і на цю частину Великого Степу. А кочівники, які туди прийшли, отримали від русичів ім'я половці, всі, незалежно від того чи іншого племені, тобто половці – назва не одного конкретного етносу, а загальна назва усіх етносів (або частини їх) у складі кипчакського етносу, які мешкали на захід від Волги" [19]. Таке пояснення походження кипчаків (половців) дається у працях казахстанських істориків.

Окрім розглянутого, у вивченні історіографії кипчаків (половців) важливе значення мають також праці видатного сходознавця, академіка В.В. Бартольда. Досліджуючи середньовікову історію кипчакських племен, він на основі вивчення широкого кола мусульманських джерел підтвердив висновок про те, що кипчаки були основним ядром утворення казахської народності. При цьому В.В. Бартольд стверджував, що уперше назва "Дешт – і – Кипчак" зустрічається у персидського поета XI ст. Насир – і Хусрау. Академік також зазначав, що під іменем "шари" потрібно розуміти тюркське – сари – жовтий і відносити його до племені кипчаків, які в літописах Київської Русі "калькуються" зі словом половці [20].

Питанням походження кипчаків, з'ясуванням ступеня і форми їх участі в етногенезі тюркомовних народів Південного і Західного Сибіру присвячені праці Д.Г. Савинова, в яких історик доводить, що на різних етапах і в різних географічних регіонах фігурували етнічно відмінні один від одного родоплеменні групи, які входили до складу цього великого середньовікового етнополітичного об'єднання. Відповідно різною була і модель культури кипчаків на всіх ступенях її розвитку, хоча в основі її лежав єдиний етнос. Автор виділив чотири послідовних етапи етнічної історії і культури кипчаків: а/ період складання кипчакського етносу – до середини VIII ст.; б/ період входження кипчаків у державне об'єднання кимаків – IX-X ст.; в/ період оформлення кипчакської етнокультурної спільноти на широкій території від Іртиша до Волги і від Волги до Дунаю; г/ період входження кипчаків до складу монгольської держави – XIII-XIV ст. [21].

Погоджуючись із запропонованою періодизацією історії кипчаків в цілому,

зазначимо, що саме на третьому етапі кочування номадів від Волги до Дунаю, у південноруських степах, літописи Київської Русі називали їх половцями. Чому саме половцями? У джерелах і працях розглянутих нами істориків, на жаль, односторонньої відповіді нема. Так, упродовж 30-х років XX ст. історією половців захопився російський історик-емігрант Д.А. Расовський. Окрім великої монографії, написаної російською мовою і оприлюдненої у Празі, він опублікував ряд блискучих статей, присвячених історії кочівників східноєвропейських степів [22]. Д.А. Расовський, як і його попередники Г.Є. Грумм-Гржимайло, М.А. Христов та інші, був прихильником тези про світловолосих кипчаків-половців. Оперуючи даними китайського джерела "Ганьму", яке повідомляло про те, що люди на ім'я кінча (кипчаки) були голубоокі і рудоволосі, вони дотримувалися думки про належність кипчаків до західних динлінів – народу, який за своїм зовнішнім виглядом мав ознаки європеїдного расового типу [23].

У 40-х роках XX ст. В.К. Кудряшов вивчав питання географії східноруських степів в епоху середньовіччя. У своєму збірнику статей "Половецкая степь" (1948) він розглядає напрямки походів та розміщення половецьких орд в Степу. Консолідація розрізаних половецьких орд, виявляється, відбулася в кінці XI ст. Землі на Донці та Призов'ї були розподілені між окремими ордами, кожна з яких володіла великою площею, що тягнулася в меридіальному напрямку від Донця до Азовського моря. Зимівля була на березі моря. Половці на зиму сіна не заготовляли і вимушені були кочувати так, щоб зимою тварини легко могли добувати суху траву, а навесні починався повільний рух по ріках до донецьких низин, де вони зупинялися на літні місяці у стійбищах-літвониках, а потім знову поверталися до своїх постійних зимовищ [24]. Таке дослідження, враховуючи його географічну спрямованість, має велике значення для вивчення побуту і культури половців, організації їх суспільно-політичного та економічного життя, адже ордами у тюркомовних народів називали військово-адміністративні організації.

Значний вклад у дослідження визначеної нами проблеми було зроблено у другій половині XX ст. Суспільно-політичний устрій кочівників до монгольського завоювання вивчав Г.А. Федоров-Давидов. Він наголошував, що основою суспільної організації половців у кінці XI – XII ст. був патріархальний рід. Роди об'єднувалися у племена, які окремі дослідники називають ордами. Для всіх кочівників характерним був сталий родо-племінний поділ суспільства. На чолі кожного племені (орди), до складу якого входило п'ять родів, стояв великий князь, а кожен рід очолювався меншими князями. Справами роду управляла родова аристократія, вона ж і обирала меншого князя. З числа цієї аристократії (яку у літописах називають "лепшие мужья в родах") вибирали посадових осіб: сотників, десятників тощо.

"Як повідомляв Костянтин Багрянородний, – пише Г.А. Федоров-Давидов, – великий князь обирався, але така виборність поєднувалася із збереженням цієї влади за одним із аристократичних родів. Такий суспільний устрій кочівників у X ст. називався військовою демократією. Про це свідчать вибори воєначальника – князя, рада аристократії, народні збори" [25]. У XI ст. кочове суспільство вступило у новий етап свого соціального розвитку. З'являється зародок ранньофеодальної держави, спадкоємної влади, потреба об'єднати декілька племен (орд) під владою одного великого князя. Виникли характерні для того періоду міжособні смути між великими князями, які намагалися поширити свою владу на інші орди. Свої теоретичні висновки Г.А. Федоров-Давидов переконливо обґрунтовує монографічною літературою та археологічними джерелами [26].

У 1990 році вийшла в світ велика монографія С.О. Плетньової, присвячена історії одного з найвідоміших і найсильніших тюркомовних етносів – половцям. "З невеличкого племені, мимохідь згаданого у китайських хроніках на початку другого тисячоліття, – підкреслює С.О. Плетньова, – вони перетворилися в сильне, дієздатне і багаточисельне етноутворення, з політичним впливом і військовим потенціалом якого доводилося рахуватися не тільки дряхліючій Візантії, але й

могутній Русі" [27]. Автор розглядає писемні джерела та археологічні матеріали про це велике етнічне утворення, порушує і нерідко по-новому вирішує багато питань походження, економічних і суспільних відносин, світогляду і політичної історії цього народу. У дев'яти глибоких за змістом і великих за обсягом главах монографії викладена складна і багатопланова історія етносу, який його сучасники в Київській Русі називали половцями, у Візантії і Західній Європі – команами (кунами), а раніше, під час кочування в приуральських і заволзьких степах, араби і перси іменували кипчаками.

Історія кипчаків (половців) у минулому часто привертала увагу вчених. Перші праці про них з'явилися в середині XIX ст., для їх написання залучалися не тільки літописи Київської Русі, але й китайські, арабські та персидські джерела. У кінці XIX ст. стало зрозумілим, що нові дані про половців можна одержати, лише залучивши до вивчення ще одне джерело, яке до цього не використовувалося вченими. Таким джерелом стали археологічні матеріали.

С.О. Плетньова, як археолог, що тривалий час досліджувала половецькі кургани та "половецькі статуї" і визначила цю тематику основою своїх наукових інтересів та публікацій, з глибоким знанням справи аналізує у зазначеній монографії наслідки масових розкопок кочівницьких могил на берегах Північного Дінця і Дону, колекцію старожитностей номадів Східної Європи. Вона звернула увагу на особливості власне половецького поховального обряду: складені із застосуванням каменю курганні насти, могили з накатом над ними, східне орієнтування похованих тощо.

Книга С.О. Плетньової "Половцы" стала першою спробою популярного викладу, а в окремих випадках і першого узагальнення накопиченого за останні понад сто років спостережень, матеріалів і висновків з різних питань половецької історії, географії, економіки та культури. У книгу введені і деякі нові матеріали й факти, з ряду питань у ній висловлені нові думки і гіпотези, які стали цікавими не тільки спеціалістам-історикам, але й широкому загалу читачів.

В історіографії половецького етносу важливе місце належить монографії П.П. Толочка "Кочевые народы степей и Киевская Русь" [28]. В окремій главі "Половцы и Русь" автор виклав своє бачення проблеми їх відносин. Про орди половців та їх розселення в південноруських степах автор зазначає, що до 60-х років XI ст. половці займали великі степові простори довжиною зі сходу на захід 2 тис. км і з півдня на північ – 400 – 500 км [29]. Що ж до етимології слова "половці" при всій розбіжності думок з цього приводу серед дослідників, автор монографії дотримується концепції К.Г. Скрижинської про те, що назва його походить від літописного "онополовецъ" або той, хто живе по той бік річки. Для літописців Київської Русі, які проживали по правому березі Дніпра, кипчаки були жителями "оного поля" або "половцями".

Вивчення історичної географії Половецького степу із залученням археологічних джерел дає можливість стверджувати, що, крім половців, тут проживали й інші народи – алани, ясси, хозари, гузи, косоги та інші. Як висновок, П.П. Толочко наголошує: "З часу монголо-татарської навали половці втратили не тільки свою незалежність, але, по суті, і власну історію. Половецька аристократія була полонена і вивезена в монголо-татарські ставки. Воїни влилися у військо монгольських воєначальників, а основна маса населення поступово розчинилася в монголо-татарському етносі, надавши йому кипчакські риси" [30].

Значно доповнила історіографію половців монографія В.Г. Бережанського "Вооружение половцев" [31]. Серед численної літератури про половців це, на наш погляд, єдине до цього часу видання, в якому на рівні військового історика розглядаються види зброї номадів, дається її характеристика та пояснюються бойові якості. У монографії розглянута історіографія військової справи та озброєння, залучені широкі археологічні джерела, вміщена коротка історія половців та окреслена географія Половецького степу.

У розділі про комплекс озброєння половців розглядаються військовий одяг і

зовнішній вигляд половецького воїна, дається класифікація зброї кочівників та історія її виробництва.

Окремо виділяється розділ про зброю номадів та володіння нею. В.Г. Бережанський поділяє зброю на клинкову (шаблі, мечі, кинджали, серпи); древкову (сокири, списи, сулиці); ударну (палиці, булави, обушки, клепці); металеву (самостріли, луки, стріли, сагайдаки); металеву артилерію тощо. Кожен з названих видів зброї XI – XII ст. носив як наступальний, так і оборонний характер.

Щодо металеві (ударної) артилерії, то автор монографії пояснює це так: "торгівля і культурні зв'язки Поволжя зі Сходом були в ту пору настільки сильно розвинуті, що в стані половецького війська, на відміну від печенігів і торків, мала-ся вже металеві зброя, яка на той час широко застосовувалася державами Середньої Азії, Іраном та Кавказом. Іпатіївський літопис містить повідомлення про те, що у половецькому війську були фахівці металевих машин, подібних до катапульт" [32].

Якщо до наведеного додати, що в монографії В.Г. Бережанського є розділи – спорядження воїна, засоби пересування і військова атрибутика, то перед читачем стане повна картина половецького війська у наступі на суперника.

Таким чином, підсумовуючи розглянуту нами історіографію половецького етносу, належить підкреслити, що номади, які упродовж XI і XII ст. перебували у постійній взаємодії з Київською Руссю і відомі у цій землі як половці, мали довгу і складну історію свого розвитку. Ця історія розпочалася в регіоні Північного Алтаю і Прииртиштя, продовжилася на казахських землях поділом на західних і східних кипчаків і закінчилася у південноруських степах монголо-татарською навалою, котру як половці, так і Київська Русь зустріли в стані внутрішньої нестабільності та політичної роздробленості, що фатально позначилося на їх подальших долях.

1. Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времён. – М., 1769. – Кн. 1. – С. 432.
2. Карамзин М.Н. История государства Российского. – СПб., 1833. – Т. II. – С. 67.
3. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв. – Киев, 1884.
4. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности [// Живая старина. Год VI. 1986. – Вып. III-IV. – С. 368.
5. Грумм-Гржимайло Г.Е. Белокуроя раса в Средней Азии [// Записки РГО по отделению этнографии. – СПб., 1909. – Т. XXXIV; Западная Монголия и Уранхайский край. – Л., 1926. – Т. II. – С. 59.
6. Харузин А.Н. К вопросу о происхождении киргизского народа [// Этнографическое обозрение. – М., 1985. Номер 3. – С. 77.
7. Кумекон Б.Е. Государство кумаков в IX-XI в. по арабским источникам. – Алма-Ата, 1972; Ахинжанов С.М. Кипчаки в истории средневекового Казахстана. – Алма-Ата, 1989; Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государство и народы евразийских стран. Древность и средневековье. – Санкт-Петербург, 2000.
8. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Вказ. праця. – С. 124.
9. Кумекон Б.Е. Вказ. праця. – С. 128-129.
10. Ахинжанов С.М. Вказ. праця. – С. 179-180.
11. Там само.
12. Там само. – С. 186.
13. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Вказ. праця. – С. 124.
14. Там само. – С. 126-127.
15. Ундасынов И.Н. Половцы. Кто они? [// Интернет-журнал. ARBAPAH. – PU. 9.06.2003.
16. Там само.
17. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Вказ. праця. – С. 128.
Сири – етніонім кипчаків до середини VIII ст.
18. Там само.
19. Ундасынов И.Н. История казахов и их предков. – Ч. I. – М., 2002. – С. 12-13.
20. Бертольд В.В. Киргизы. Исторический очерк. – Соч. – М., 1963. – Т. II. – Ч. I. – С. 550.
21. Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. – Л., 1984. – С. 70-72.
22. Половец В.М. Половці. – Чернігів, 2007. – С. 5.
23. Христов Н.А. Вказ. праця. – С. 322.

24. Половецъ В.М. Вказ. праця. – С. 5; 25.
25. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М., 1966. – С. 218; 220.
26. Див.: Там само.
27. Плетнёва С.А. Половцы. – М., 1990. – С. 3.
28. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999.
29. Там само. – С. 108.
30. Там само. – С. 143.
31. Бережанский В.Г. Вооружение половцев. – К., 2005. – 564 с.
32. Там само. – С. 77.

Историография половецкого этноса – это анализ исследования его жизненного пути от регионов Северного Алтая и Прииртышья через казахские земли к границе Киевской Руси, где впоследствии встреча с монголо-татарами сказалась на его дальнейшей судьбе.

Historiography of Polovtsian ethnos – is the analysis of research of their lifelong way from the regions of Northern Altai and the Irtysh through Kazakhstan lands to the border with Kievan Rus where subsequent meeting with Mongol Tatars affected their fate.

ВИСТУП ІВАНА МАЗЕПИ ОЧИМА СУЧАСНИКІВ

У статті йдеться про інтерпретацію подій доби гетьмана І.Мазепи в історичних нотатках бунчукового товариша Івана Забіли.

Ключові слова: нотатки, Мазепа, руїна, погибель.

XVIII ст. ознаменувалося кількома знаменними подіями в історії України. І серед них, безсумнівно, визначальними були події початку століття, які, власне, і вирішили долю української державності. Йдеться про спробу гетьмана Івана Мазепи створити Українську державу без московської протекції: „Удалисмося за согласием и общим з панами генеральными особами, полковниками и всею Войска Запорожского старшиною постановлением в (...) шведскую протекцию (...) надежду же отчизну нашу Малороссийскую и Войско Запорожское его королевское величество (...) оружием от того московского тиранского ига оборонит, уволнит и отнятие нам права и волности, не тилко привернет, леч з общою ползою (...) и з (...) славою умножит и розширит”¹. З огляду на це виступ Івана Мазепи має багату бібліографію. До важливого сюжету постійно звертаються як українські історики, так і закордонні. Проте, на нашу думку, часто-густо у розвідках істориків стикаємося з екстраполяцією сучасних оцінок на події минулого, що призводить до його викривлення. Ось чому треба подивитись очима сучасників, для яких це була не якась абстрактна історія, а власне життя, з усіма гараздами і негараздами.

Похід шведського короля Карла XII в Україну став для гетьмана цілковитою несподіванкою і зруйнував його плани. Мазепа, як ніхто, добре розумів потугу Московщини і знав, що пряме зіткнення з нею буде не на користь справі. Розпачем і безсилим гнівом просякнуті його слова: „И сам згинет и нас погубит (...) Диявол его сюда несет! Всѣ мои интереса превратит и войска великороссийские за собою внутрь Украины впровадит на послѣднюю оной руїну и на нашу погибель”².

Ключові слова „погибель”, „руїна” ми зустрічаємо в історичних нотатках бунчукового товариша Івана Забіли, який пережив Мазепинщину у підлітковому віці. Маємо сказати декілька слів про цю непересічну особистість та взагалі про рід Забіл. Іван Забіла походив із старовинної козацько-старшинської родини, відомої ще з XVI ст. Її представники обіймали посади генерального обозного, генерального судді, генерального хорунжого, були ніжинськими полковниками, ніжинськими, коропськими і борзенькими сотниками, бунчуковими і військовими товаришами, канцеляристами, писарями, були серед них у пізніші часи і генерали, і поети, згадаймо хоча б друга Т.Шевченка і М.Глінки Віктора Забілу, автора вірша „Не щербечи, соловейку”.

Дід І.Забіли, Петро Михайлович, свого часу змагався за гетьманську булаву з Самойловичем, був двічі одружений (вдруге у 80 літ), прожив 109 років. Від другого шлюбу народилися син Іван (бл. 1665 р.), донька Федора (у майбутньому дружина генерального осавула Василя Жураковського). Іван був улюбленцем старого Забіли і тому успадкував основну частину його маєтностей (села Обтів, Клишки, Погорілівка, Млини). Помер Іван Петрович у 1702 р. Від його шлюбу з Ганною Василівною Дуніною-Борковською (померла 1713 р.) і народився єдиний син Іван Іванович. Він був одружений з Параскою Василівною Скоропадською, донь-

© Ситий Ігор Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернігівського музею ім. В.Тарновського.

кою чернігівського полкового обозного. До речі, одна з трьох сестер Івана – Явдоха була дружиною відомого літописця Григорія Грабянки, гадяцького полковника, який поділяв погляди П.Полуботка на майбутнє України.

Іван Іванович, як і його батько, не займав високих посад. Відомо, що у 1713 р. він згадується як знатний військовий товариш, у 1727–1730, 1736, 1738 рр. – бунчуковий товариш, у 1730–1733 рр. – хорунжий генеральної артилерії. Іван Забіла здобув кращу на той час освіту (Києво-Могилянська академія), знав латинську і польську мови. Мав власну бібліотеку, цікавився історією, літературою світською і богословською, морально-етичними проблемами, особливо стосунками між батьками і дітьми. За політичними поглядами І.І.Забіла був поміркованим полуботківцем. Але попри все Іван Іванович твердо стояв на землі і господарські турботи були для нього на першому місці. Можна також сказати, що це була дуже обережна, далекоглядна, виважена людина. Іван Забіла вмів добре приховувати свої істинні погляди, йти в разі потреби на компроміси, підібрати ключі до будь-якого можновладця, проявити наполегливість у досягненні поставленої мети. Все це допомогло йому пройти крізь бурхливі події XVIII ст. (Мазепинщина, її наслідки для України, виступ П.Полуботка, горезвісні каналні роботи, південні війни, економічна криза 1740-х рр. тощо) і прожити порівняно довге життя (ймовірно, близько 60-и років, враховуючи, що його батьки одружилися після 1687 р., себто він народився наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XVII ст., а помер швидше за все у 50-і рр. XVIII ст.) та упорядкувати на схилі літ родинний архів – безцінне джерело для реконструкції історії України, в т.ч. і Чернігівщини XVII–XVIII ст.³

В інтерпретації Івана Забіли гетьмани Брюховецький, Самойлович, Дорошенко, Виговський та Мазепа потрактовані як „разорителі” України. Зокрема про останніх він писав таке: „Виговский и Мазепа змнили, погубили Украѣну и сами память потеряли, людей и старшину разорили”⁴. А далі промовисті слова латиною: „Номо пророніт деус диспоніт” („Человек предполагает, а Господь располагает”). Проте головним ворогом українців усе ж був князь, батуринський кат О.Меншиков: „Меншиков княз, з нищих родом принят в двор государю, разоритель Украинѣ главный бил. Мало ни пропали”⁵. Останні рядки свідчать, що царський уряд, використовуючи політику батога і пряника, досяг певних успіхів у підкоренні українців, їхньому залякуванні. У „листі”, виданому в квітні 1709 р., головний „разоритель” звертався до останніх з такими словами: „Сим обявляем всѣм Его црского величества войск малоросійских сотником, атамани и прочей старшине и казакам и всякого чина людем (...) понеж увѣдомилис мы (...) что многие имѣют свое желание в вѣрности к црскому величеству оказать ежели б публично повелено было там над неприятелем искать всякаго войска и мы сие за благо приймаем и всѣм обявляем (...) кто возмет и неприятельских радовых драгуна или салдата и тому дано будет пять рублев за всякаго одного члвка, а за афицера особливою пожалован будет млстию”⁶. 5 рублів були непогані гроші. За них у ті часи можна було придбати робочого коня. У грамоті Петра I від 28.10.1708 р. виступ Івана Мазепи, звісно, названий зрадою: „Обявляем (...) жителем малоросійского народа (...), что гетман Мазепа забыв страх бжій и свое крестное к нам великому гсдрю целование измѣнил и переѣхал к неприятелю ншему королю швецкому”⁷. Як бачимо, цар, кваліфікуючи дії Мазепи, одразу б’є по вразливих точках – віровідступництво, порушення клятви. Далі – більше. Виявляється, Мазепа з ляхами та іновірцями-шведами задумав „малоросійскую землю поработитъ попрежнему под владѣніе полское і церкви бжии и свгтя мнстри отдать во унію”. Коли таку грамоту читали на майданах, враження від почутого для простолюдина було неабияке – це ж царське слово! Та й читали такі об’яви, як правило, священники. А це тільки підсилювало ефект. Проте цар добре усвідомлював, що людина живе не тільки духовною їжею, але й фізичною. Тому в кінці грамоти дописали відверту брехню: „Извѣстно нам великому гсдрю учинилос, что бывшей гетман хитростію своею без нашего указа аренды і многіе іные поборы наложил на малоросійской народ будто на плату войску, а на самом дѣле ради обогащения своего і тѣ

тягости наложенные повелѣваем мы ннѣ с малоросійського народу отставить”. Українців, усю старшину грамота закликала на збори до Глухова, щоби обрати нового гетьмана „по правам і волностям своїм волными голосами (...) в чем крайняя нужда і спасеніе всея Малыя Росіи состоит”. Наведений документ є яскравим зразком державної демагогії та перекручення фактів. Він став одним з тих оперативних і, визнаємо, ефективних заходів, які вжила царська влада для розколу української громади і які, врешті, призвели до поразки мазепинців⁸. Відомий факт, коли козак с. Попівка Конотопської сотні за винагороду видали москалям одного з керманчів оборони Батурина – Чечеля: „В томже селѣ козакі сотеннии якіе подчас змѣни Мазепиною поймали змѣнника Чечеля, за тое имѣючи от свѣтлейшаго князя Александра Даниловича оборонний унѣверсаль:

Ивань Яценко

Думна Игнатиха

Катра Петриха

Пилип Яценки

Мартинъ Яценко”⁹.

Певною мірою такі факти, з огляду на те, що сталося в Україні, на жорстокість царських військ при батуринському погромі, дивують. Хоча й відоме українське прислів'я: „Моя хата скраю”. А от для батуринців наслідки погрому були відчутні й 1726 р., коли проводилася ревізія маестностей Івана Мазепи. Ревізорі відмічали зубожіння мешканців міста: „С оного города Батурина до состоянія коллегіи с козаковъ и с посполитих нѣкакихъ зборовъ не бивало за скудостью обивателей”¹⁰. Власне, місто лежало в руїнах: „Ннѣ по разоренію городъ Батуриный ввес пуст и около ево болварки и стѣни всѣ порозвалялис и ввес зарось, и в обоихъ замкахъ никакого строенія старого и нового нѣтъ, толко двѣ церкви каменніе пустіе Живоначалнія Тройци да Николая Чудотворца недостроено в половину и в нѣхъ нѣкакого церковного вбору, дверей и окончинъ нѣтъ и в мѣстахъ своди обвалилис, да бившихъ гетмановъ и измѣнника Мазепи биваль войсковою каменной малой домъ [у] три полати ввес порозвалялся да измѣнника Мазепи бившого господара Самойла Целюріка каменніе двѣ полатки кладовіе пустіе, всѣ разбити, да при Батуриный на предмѣстѣ послѣ разоренія на погорѣлихъ и на пустих мѣстахъ поселилис вновь по указу покойного господина гетмана Скоропадского, которий указъ покойним атаманомъ батуринскимъ Даниломъ Харевскимъ публѣкован, а ініе живут и в старихъ домахъ, которіе от разоренія уцѣлѣли”¹¹. Незважаючи на таке становище населення, відмічається зростання податків: „1726 го году генваря въ 7 де. села Обмачева жытели войтъ Игнатъ Кизимъ і посполитые Семен Брагинецъ да Степанъ Купрей сказали. Вѣдомость какову подаль обмачевской дозорца Яковъ Ивановъ и в ней написаль принадлежашіе к Обмачевскому хутору селы и деревни, покосы, рыбные ловли, мелницы и всякие угоды и то де онъ Яковъ все обявил сушью правду о которыхъ и они Игнатъ, Семень и Степанъ свѣдомы, что тѣ села и деревни и всякие угоды были изменника Мазепы до его батуринскаго двора, а послѣ измены владель упокойной господинъ гетманъ Скоропадской и при изменникѣ Мазепе съ селъ Обмачева, Краснаго, з деревни Митяевки окладу никакова не бывало, а служыли на его изменничей дворъ всякую работу, а перед смертью своею упокойной гетманъ Скоропадской года за два велѣл обложыть окладом и с того времени и до ннѣ платитца с пахотныхъ посполитыхъ с пары воловъ по двадцати копѣекъ да по осминѣ овса московской мѣры, да с одной лошади потомуж, с непашенныхъ денгами потомуж, а овса не беретца, да с лезныхъ которые не имѣють воловъ и лошадей беретца по десяти копѣекъ, да вмѣсто курицы по одной копейкѣ в годъ з двора, а съ села Великаго Устья при изменнике Мазепѣ и при упокойномъ гетманѣ Скоропадскомъ толко с того села збираетца ннѣ с посполитыхъ мужыковъ с пахатныхъ и непашотныхъ с пары рабочихъ воловъ по тритцати копѣекъ да по осминѣ овса с непашотныхъ которые имѣють лошадей и воловъ потомуже, с лезныхъ, бобылей, з заможныхъ по двадцати, а с маломожныхъ по десяти копѣекъ з двора въ годъ”¹². А тепер згадаємо наведений вище царський указ від 28.10.1708 р., де серед іншого скасовувалися „побори” Івана Мазепи. Проста людина на це сказала би по-простому: „Брехати треба менше”. Податковий тягар після Мазепи значно зріс. Це факт.

А для того, щоби фіскальна політика мала ефект, царським урядом проводилися жорсткі заходи, що передбачали втрату майна, галери або смерть в разі фальсифікації даних щодо сплачених податків: „Села Перелюб войтъ Сидор Романов да старожилые люди тогож села Перелюб (...) ежели они сказали ложно или что ведаая, а в той ведомости і в оной своей сказке не обявили и за то укузалаб Ея Императорское Величество учинит им смертнующ казнъ (...) а вѣдають и скажуть обо всемь подлинно того села Перелюба и тогожъ владения других дрвнѣ войты и старожилыя люди подлинно, а буде он сказал ложно или что утаил, Ея Императорское Величество учинит ему жестокой штраф чему будетъ достоинъ или зсылкою вечно на галери со отнятием движимого и недвижимого ево имѣнія”¹³.

Щоби вплинути на громадську думку в Україні та за її межами в позитивному для Росії плані, для очорніння Карла XII та Мазепи, прославлення могутності царату був задіяний такий потужний аргумент, як сила мистецтва та друкованого слова. Один з кращих на той час українських граверів Д.Галяховський створив гравюру з приводу перемоги Петра I під Полтавою. На ній цар зображений у рицарських обладунках, на розкішному троні, в руках він тримає царські регалії, над його головою зображений Дух Святий, а ногами Петро топче шведського лева, який лежить лапами догори. Дуже красномовна і прозора композиція. Під левом І.І.Забіла зробив напис латиною: „Sic fata tulerunt ex unguibus cognoscitur Leo” („Так захистила судьба от когтей и постигла льва”)¹⁴. Гравюра вражає своєю урочистістю та величчю. Була видрукувана латиномовна листівка під назвою „Epinicium sive carmen triumphale de eadem victoria nobilissima” („Победная песнь или триумфальная поэма точно такой же славной победы”), яка, вочевидь, була спрямована на європейського споживача¹⁵. Нечувана річ, був надрукований на 9 сторінках (!) універсал І.Скоропадського з приводу переходу І.Мазепи на бік шведського короля¹⁶. Найкращі письменники України були залучені до написання творів, у яких прославлявся цар, його військова потуга, ганьбилися шведи та мазепинці. Вже 1709 р. у Києві та Москві була надрукована книга Ф.Прокоповича „Панегирикос или слово похвальное о преславной над войсками свейскими победе”. Феофілакт Лопатинський у Чернігові 1710 р. видав „Службу благодарственную” про перемогу царя під Полтавою, яка ще 1709 р. вийшла у Москві. Того ж 1710 р. у Чернігові побачила світ книга „Синаксар” про ту ж подію. Велике враження на сучасників справила церемонія анафеми гетьмана Івана Мазепи, що відбулася в Глухові за наказом Петра I 12 листопада 1708 р. Анафема була проголошена у присутності найвищих ієрархів української церкви – митрополита Іоасафа Кроковського, чернігівського єпископа Іоанна Максимовича, переяславського єпископа Захарії Корниловича та ін. Особливо зухвало поведився під час цього фарсу новгород-сіверський протопоп Опанас Заруцький. Він проголосив викривальну проповідь проти колишнього гетьмана та проштрикнув його опудало жезлом¹⁷. Старання т. зв. „духовної” особи були оцінені належним чином. Він отримав царські грамоти від 13.11.1708 р., 21.02.1710 р., 21.03.1718 р., два універсали І.Скоропадського від 3.01.1709 р. та від 18.02.1718 р. на села Білокопитове, Зноб, слобідки Протопопівку, Ковпінку, Комарівку та угіддя „за труды ево в составлении печатной конклюдии на прославление имени Нашего Црского величества”¹⁸. Бачимо, як вдало царська влада використовувала таланти українців проти них же самих.

Для дискредитації Івана Мазепи використовувалися різноманітні засоби, включаючи й містичні. Під час ритуалу позбавлення гетьмана його клейнодів 6 листопада 1708 р. „герб ево от ката изодран и изтопан”¹⁹. У такий спосіб намагалися піддати прокляттю не тільки Мазепу, але й увесь його рід, адже слово „герб” перекладається як „спадщина”.

Повертаючись до інтерпретації подій 1708 р. І. Забілою, треба брати до уваги непрості стосунки між гетьманом І.Мазепою та предками автора нотаток. Напруженість їх була пов’язана з тим, що ясновельможний у 1689 р. відібрав деякі маєтності І.П.Забіли та передав ніжинському полковнику Степану Забілі²⁰. У листі, 1692 р. Іван Забіла писав гетьману, що звертається вже утретє, аби йому поверну-

ли с. Клишки та інші угіддя, які незаконно перебувають у власності його брата Степана Забіли²¹. Проте справа просувалася дуже повільно. У 1693 р. дописувач наголошує, що він цілих 4 роки очікує вирішення його справи, бо „внуки отца моего, братаничѣ моѣ” володіють „не тилко маетностю отцовскою”, але й грунтами, двором, нивами, сіножатями й лісами, придбаними вже І.Забілою²². Намагаючись прискорити повернення маєтностей, І.Забіла підключив до справи найближче оточення гетьмана – господаря Батуринського замку Никифора Лук'яновича та генерального суддю Василя Кочубея. У листі від 9.12.1699 р. Никифор Лук'янович сповіщав Забілу, що гетьман відклав розгляд його клопотання²³. Мало що зміг зробити й генеральний суддя. З листа Василя Кочубея до І. Забіли від 30.08.1701 р. останній дізнався, що його справу гетьман буде розглядати після повернення з військового походу за наявності всіх осіб, зацікавлених у ній²⁴. Так і не дочекався Іван Петрович справедливості. Але справу продовжила його дружина. У листі від 10.03.1705 р. Василь Кочубей поздоровив Ганну Забілу з Великим постом та обіцяв допомогти у розв'язанні справи щодо клишківського млина²⁵.

Справу батьків наполегливо продовжував І.І.Забіла. Його чолобитні до царя цікаві з огляду на той факт, що події 1708 р. стали своєрідним історичним репером для українців доби Гетьманщини. Вони чітко розмежовувалися по лінії – До і Після. З цих, на перший погляд, суто майнових документів ми дізнаємося і про наслідки військових дій в околицях Багурина для населення. Наприклад, у чолобитній від 2.03.1724 р. І.І.Забіла викладає історію відібрання с. Клишки у його батька і передачі ніжинському полковнику С.Забілі, акцентує на негативній позиції у розв'язанні цього питання І.Мазепи і просить повернути село, посилаючись на царську грамоту та руйнацію Мазепою с. Обтове під час „шведской руїни”: „Падши до ног прошу млсрдїя ведлуг незносной кривди дѣючойся через много лѣт в одобраннї моего села Клишок от змѣнника Мазепи под час битности в (...) Москвѣ першого разу року 1698 го в чом подавал отец мой челом битную того времени и велено змѣннику вернуть, що хитростию своею, призвавши отца моего сказал же нужда мнѣ чинитца не з умыслу взял і отдал полковнику нѣжинскому Степану Забѣлѣ, що мушу і еще дать болш и злишне тилко аби не на прикрался и в дѣлах препятїя нѣякого не чинил, а до того предложил, же я тут неволник на столицѣ, а на Украинѣ моя воля буде (...) отец мой помер року 1701, а по змѣнѣ Мазепи просили matka моя пна гетмана Скоропадского и господина министр Змайлова подлуг села Клишок о отданне (...) а тепер оставшись по матцѣ своей в молодых лтах сиротою прошу млсрдїя (...) отчину Клишки пожаловать (...) грамотою во владѣние утвердить (...) при сем доношу иж под час шведской руїни, когда Десну переправил он змѣнник Мазепа, найшовши з войском в отчину мою Обтов зруйновал и выпалил, а дотого и дом мой зграбоват велѣл зо всѣм що било нажитку, где конѣ стадо неученое на пакость с пистолет позабавать приказал, же не давалис ловит”²⁶. У чолобитній від 20.03.1727 р. І.Забіла знову просить повернути с. Клишки, відібране І.Мазепою у його батька, яке потім було незаконно, на його думку, віддане князю Григорію Федоровичу Долгорукому. У кінці – дописка І.Забіли про те, як І.Мазепа разом зі шведами зруйнував його „отчину” – с. Обтове: „Вотчину мою Обтев зруйновал и выпалил”²⁷. Чи справді гетьман мстився невгамовним нащадкам Петра Забіли, чи це проста спекуляція – достеменно не відомо. Ймовірніше друге. Практика звинувачення в усіх гріхах І.Мазепи та його союзників шведів була у ті часи досить розповсюджена, адже це подобалося Санкт-Петербургу. Наприклад, господар Гадяцького замку та гадяцький полковник у 1700-1715 рр. Іван Чарниш скористався моментом й округлив свої маєтності за рахунок колишніх побратимів.

З цього приводу батуринська старшина повідомляла у 1726 р.: „Хутор змѣнника Довгополого з мелницею у одно коло и ко оному хутору пахатніе поля его ж змѣнника Довгополого, которим хуторомъ и мелницею владѣт судя генералний Івань Чарнишъ, а что до того футора пахатніихъ зменника Довгополого полювь и

инніхъ пожитков о томъ покажет митченский староста Хведор Корецкий (...).

К сему реестру вмѣсто отца своего сотника батуринского Феодора Данилова сына Стожка по его велению синь его Климиъ Стожокъ руку приложилъ. К сему реестру вмѣсто атамана батуринского Федора Прійми по его прошенію я, Стефан Петров синь писарь ратушній руку приложилъ”²⁸.

Докладнішу інформацію з цього приводу подав син Івана Чарниша: „1726 г. генваря въ 11 де. бывшего генералного суди Черныша сын ево Иванъ Ивановъ сын Чернышъ сказал: село Митченки за бывшего гетмана изменника Мазепы до ратуши батуринской принадлежалоль и какой збор с каждого двора порознь был ли он не вѣдаетъ и наперед сего в том селѣ Митченках было сто девят дворовъ и нне в том селѣ толикоежь число имѣтца, також и во владенне бывшего гетмана Скоропацкого на булаву и на кухню збираноль и нне в казну Ея Императорского Величества со оных дворовъ какие денежныя и хлебныя и протчія даходы збираетцаль онъ не вѣдает, а збиралось в дом отца ево с подданных с каждого вола рабочего по десяти копейкъ, да с лошади по дватцати копейкъ, а владель отецъ ево и онъ владѣет помянутым селом Митченками по данному гетмана Скоропацкого уневерсалу, которой данъ отцу ево на оное село въ 1709 м году марта 2 го дня, на которой уневерсаль в подтверждение имѣет от блженныя і вечнодстойныя памяти Его Императорского Величества жалованную грамоту, токмо нне он той грамоты при себѣ не имѣет, а имѣтца та грамота в домѣ ево в Глухове, а почему хуторомъ і изменника Довгополого и мелницею і всякими к тому хутору угоди также и і изменниковъ Орлика и канцеляриста Григорыя лесами і всякими угодами о которомъ хуторе и о всяких угодах по ведомости онога села Митченок войта и посполитых показано владѣет. Крепостѣй при себѣ не имѣет, токмо какъ о показанном хуторѣ такъ и о протчих к тому хутору угодах каким образом у отца ево во владении было о том в той грамотѣ показано, а ежели от Иван сказал ложно или что утаил и за то указала б Ея Императорское Величество учинит ему штраф чему будет достоин.

К сей сказки Иванъ Чарнишъ руку приложилъ”²⁹.

Важливі подробиці щодо спустошення Батурина царськими військами знаходимо в універсалі від 2.03.1709 р. І.Скоропадського І.Чарнишу на с. Митченки:

„Пресвѣтлѣйшаго и Державнѣйшаго Великаго Гсдря Нашего Его Црского Величества Войска Запороскаго Обоихъ Сторонъ Днепра Гетманъ Иоаннъ Скоропадский

Всей старшынѣ и черни Войска Его Црсаго Пресвѣтлаго Величества Запорожскаго особливе пану полковникови нѣжынскому, пп. старшынѣ полковой, сотникови митченскому, урядови батуринскому, также и господареви нашему обмачевскому и кому бы о томъ вѣдати налѣжало ознаймуемъ ижъ панъ Иванъ Чарнышъ знатныхъ войсковый товарищъ понесшы под часъ руины батуринской в добрах и хуторах своих около Батурина будучих разорение и спустошение просил насъ для подпоможения тых своих шкод и убытков о наданье села Митченокъ. Мы теды Гетманъ тому его прошенію давшы у себе месце до того респектуючи на вѣрныя его Войску Запорожскому ронение услуги и вперед до оных заохочаючи яко тое село Митченки ему пану Чернишеви в подданское владѣние надаемъ, такъ абы въ владенье и заживанью онога и в отбиранье з людей тамошних посполитыхъ подданскаго послушенства ниhto старшыны и черни тоей сотни Митченской господарь нашъ обмачевской и ниhto инши не смѣли и не важылися ему пану Чернышеви найменшой чинити перешкоды и препятія. Войтъ зась тамошни митченский зо всеми посполитыми людми (опрочъ казаковъ которых волность зохована повинна быти ненарушне) маеть и повинен будет емужъ пану Чорнышеви во всяких случаях отдавати без жадной спреки и вымовки налѣжытое подданское послушенство и повинность, пилно мѣти хочемъ варуемъ и рейментарско грозно приказуемъ. Данъ в Прилуцѣ, марта втораго року 1709 г.

Подлинной уневерсал подписанъ тако: звышъменованны гетман рукою власною. На том уневерсалѣ печать войсковая. На оборотѣ того уневерсало подписано тако: уневерсаль рейментарский на маетность Митченки марта 2 1709. К сей ко-

пѣи Івань Чарнышъ руку приложилъ, а подлинной унѣверсаль к себѣ взялъ”³⁰.

У цьому документі звертають на себе увагу такі вражаючі характеристики, як „руина батуринаская”, „разорение”, „спустошение”.

Вчинок І.Чарниша викликає обурення. Але якщо подивитися на подальші дії цієї людини, то зрозуміло стає речення про те, що особистість не можна фарбувати лише одним кольором. Відомо про його арешт у справі П.Полуботка, утримання у сумнозвісній Петропавлівській фортеці та примусове поселення у Москві, де він і помер 1728 р.³¹ Ось чому російська влада з підозрою дивилася у бік українців. Спрацювала стара приказка: „Скільки вовка не годуй, а він все одно у ліс дивиться”, тобто скільки українця не підготовувати, все одно, якщо пошкребеш, то побачиш там мазепинця. Для явних своїх ворогів Москва застосовувала й батога, про що ми вже писали. Наприклад, Семен Степанович Забіла, син ніжинського полковника, за зв’язок з І.Мазепою царським указом від 25.09.1709 р. був позбавлений сіл Клишки та Чапліївка. Цікавий момент. Його дружина Ганна Мирович, донька переяславського полковника, разом з мазепинцями пішла у Туреччину, жила у Бендерах. Там вийшла заміж за шведського королівського маршала Лимонта та виїхала до Стокгольма³².

В інквізиції від 10.08.1724 р., що зберігається в згаданому архіві Забїл, у якій ідеться про розмежування земель парафіївських та іваницьких жителів, натрапляємо на характеристику як подій 1708–1709 рр., так і дій Мазепи: „По розказаню господина Сави Рагозинского, когда дани маестности, грунтами владѣя як Ламѣковского граница перед шведшиною положена знов (...) іваницькие люди подавать хотѣли змѣннику Мазепѣ суплѣку у Батурина на Ломѣковского за грунта, що через границу давнюю его подданиѣ нам кривди чинили”³³.

Об’єктивнішу картину висвітлення подій 1708–1709 рр. знаходимо у „Краткому описании Малороссии”, що було скопійоване й доповнене І.І.Забілою. У 1708 р. фіксується розгром шведського генерала Левенгаупта під Лісною, страта І.Мазепою Кочубея та Іскри, „якобы их на него присяжку (...)”. Далі: „Мазепа змѣнивши гсдрю своему пристал к шведскому королю в Малую Россію пришедшему”³⁴. Звертає на себе увагу зміщення акценту у діях гетьмана. Мовляв, той всього-на-всього поміняв монархів. Питання міждержавних відносин Росії та України свідомо залишається у тіні. Зафіксована зимівля шведів у Ромнах та Гадячі. І цікавий момент: виявляється, що населення потерпало як від шведів, так і від російських воєнків: „Тогда ж перед Рождеством донци и великоросіяне Ромен зграбовали”³⁵. Хоча здирства шведів та обіцянки винагороди теж робили свою справу: „Того ж року малоросіяне вездѣ на квартерах шведов тайно и явно были, а иных живых к гсдрю отвозили”³⁶. Обрання нового гетьмана у листопаді описано так: „Тогда ж в ноември Иван Скоропадскій в присудствии гсдря в Глуховѣ обран в гетьмани и утвержден”, – з цікавою допискою І.І.Забіли: „по прежнему на волност”³⁷. Як же хотілося зберегти українцям свої стародавні права! Зафіксований перехід Д.Апостола до царя, але подано це як повернення блудного сина: „Тогда ж полковник миргородский Апостол Мазепою отведенный откинувшись от его тайно уйшол в сторону гсдреву”. І, звісно, за це був підготований: „и милость получил”³⁸. Проте поряд зафіксований факт скасування царем оренд (згадаймо лицемірний указ Петра I), але одночасно і встановлення нового податку: „а покуховній збор установлен”³⁹. Полтавська битва потрактована як „преславная виктория”, яка відбулася й завдяки С.Палію: „Палѣй з Сибіру сискан и на баталіи Полтавской побѣждал войско неприятеля зламанному не давать ободритися”⁴⁰. Смерть Мазепи у Бендерах описана відсторонено: „Вскорѣ Мазепа пропал”⁴¹.

Як би там не було, незважаючи на позитивні або негативні оцінки істориків, що належать до різних таборів, місце Мазепи в українській історії визначив сам народ: „Від Богдана до Івана не було гетьмана”.

1. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С.Павленко. – К.: Видавничий дім

„Киево-Могилянська Академія”, 2007. – С. 249 (лист від 30.10.1708 р. І.Мазепи до стародубського полковника І.Скоропадського).

2. Там само. – С. 358, 360 (лист від 1.06.1721 р. Пилипа Орлика до митрополита Стефана Яворського).

3. Ситий І. Книги Забіл (1671-1745) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 116 – 120; Ситий І. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І.І.Забіли // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 166 – 169; Ситий І. Книги Забіл (1671-1745). Книга 1 // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 521 – 543.

4. Ситий І. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І.І.Забіли. – С. 168.

5. Там само.

6. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В.Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Ал 557. Оригінал, скріплений печаткою князя.

7. ЧІМ. – Інв. № Ал 91. Оригінал, скріплений малою царською печаткою.

8. Грамота була написана у похідній канцелярії Петра I „в обозе при Десне”.

9. Мазепина книга / Упорядник І. Ситий. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2005. – С. 201.

10. Там само. – С. 83.

11. Там само. – С. 73 – 74.

12. Там само. – С. 118.

13. Там само. – С. 295 – 296.

14. ЧІМ. – Інв. № Ал 14. – Арк. 41

15. ЧІМ. – Інв. № Ак 945.

16. Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття: Каталог історико-мистецької виставки / Упорядник В.Недяк. – К.: Емма, 2003. – С. 57.

17. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – Чернігів: Редакційно-видавничий відділ обласного управління по пресі, 1994. – С. 110.

18. ЧІМ. – Інв. № Ал 23.

19. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – С. 108.

20. ЧІМ. – Інв. № Ал 395. – Док. № 3.

21. Там само. – Док. № 8.

22. Там само. – Док. № 7.

23. Там само. – Док. № 5.

24. Там само. – Док. № 10.

25. Там само. – Док. № 9.

26. Там само. – Док. № 6.

27. Там само. – Док. № 4.

28. Мазепина книга. – С. 138 – 139.

29. Там само. – С. 139 – 140.

30. Там само. – С. 140 – 141.

31. Матеріали по истории Малороссии. Выпуск I. Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1687 – 1713) / Под редакцией В.Л.Модзалевского. – Чернигов: Типография губернского земства, 1912. – С. 36.

32. Ситий І. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І.І.Забіли. – С. 168.

33. ЧІМ. – Інв. № Ал 14. – Док. № 90.

34. Там само. – Арк. 42 зв.

35. Там само.

36. Там само.

37. Там само.

38. Там само.

39. Там само.

40. Там само.

41. Там само.

Статья посвящена интерпретации событий эпохи гетмана И.Мазепы в исторических заметках бунчукового товарища Ивана Забильи.

Ключевые слова: заметки, Мазепа, руина, погибель.